

«БАТМАН» САЛМАК ЧЕН-ӨЛЧӨМҮНҮН ЭТИМОЛОГИЯСЫ

Этимология меры веса «батман»

The etymology of "batman" measure of weight

Берилген макалада кыргыз элинин турмуш-тиричилигинде белгилуу бир деңгээлде колдонулган этнолингвистикалык «батман» бирдигине тиешелуу маселе каралат. Салмак чен-өлчөмүн билдируучу «батман» атоосунун этимологиялык варианттары берилет.

Урунттуу создор: этимология; батман; чен-өлчөм бирдиги; салмак өлчөмү; оордук өлчөмү; сандык маани.

В данной статье рассматривается вопрос, относящийся к этнолингвистической единице «батман», которая в определенной мере используется в быту кыргызского народа. Представлены этимологические варианты названия «батман», обозначающего меру веса.

Ключевые слова: этимология; батман; единица меры; мера веса; мера тяжести; чисельное значение.

This article is concerned with the issue related to the ethno-linguistic unit "Batman", which is to some extent used in the life of the Kyrgyz people. It is submitted the etymological variants of the name "Batman", denoting the measure of weight.

Keywords: Etymology; Batman; unit of measure; measure of weight; measure of gravity; number value.

Этимология грек тилиндеги *etytos* - «акыйкат» жана *logos* - «билим» деген сөздөрдүн биригүүсүнөн жасалган, сөздүн чыккан теги женундегу акыйкат, чындык маанисин туюндурат.

Бул илимдин тарыхы байыркы Греция, Римден башталып, Платон, Гераклит, Демокрит, Варрон сыяктуу улуу илимпоздор назар салып, изилдөөлөрүн жүргүзүшкөн. Булардан кийин илимдин тарыхында, өзгөчө тил илиминин тарыхында этимология маселеси өтө өзгөчө маселеге айланып, Батыш Европада А. Мейе, Г. Шухард, Вакернагель, Дж. Миншоу, С. Скиннер, В. Пизани сыяктуу окумуштуулар этимологиялык изилдөөлөрдүн илимий принциптери менен аткарган кызматтарын аныктоо маселелерине кайрылышкан. Варрондун этимология тууралуу: «Тьма немалая царить в лесу, где нужно его отыскивать, и нет проторенных дорог там, куда хотим мы проникнуть, а на тропинках немало разных препятствий, которые могут задержать идущего», - [1] деген пикиринин аркасында чоң маани жатат.

Этимология - лексикологиянын тарыхый баскычында да кеене маселелердин бири. Анын изилдөө материалдары логика, этнография, тарых, маданият, адабият, психология сыяктуу тармактар менен байланышып турат. Тил илиминде этимологиялык изилдөөлөр татаал тармактардын бири болгондуктан, аны бир гана тилдин ичинен караштырганга

Караганда, генетикалык теркуну бир, окшош, ошондой эле башка тектеш эмес тилдердин таанымдык, менталдык, тилдик фактыларына салыштырып изилдөө абзел.

Ар бир тилде предметтин санын керсетүүдө чен-өлчөм сөздөр колдонулат. Чен-өлчөм сөздөр ойдун белгилуу компоненти, алар атооч сөздөр менен айкашып, ар турдуу семантикалык тушунуктерду билдирет. Этимологиялык сөздөрдүн келип чыгышын, тегин, тупку маанилерин ж.б. маселелерин изилдөөдө ал сөздөрдүн номинативдик мааниси менен катар, синонимдик атоолорун таап, салыштырып кароо маселеси келип чыгат (*батман* атоосу *пуд*, *мыскал* сыяктуу сөздөргө уютку маани берип турат).

Сөздүк курамыбызда кездешкен салмак чен-өлчөмдөрүнүн кайсынысы болбосун кыргыз элинин турмуш-тиричилигинде белгилуу даражада колдонулган маанилуу этномаданий бирдик. Азыркы учурда сейрек кездешкен *батман* атоосунун этимологиясына саресеп салсак.

Сандык тушунукту туюндурган *батман* лексемасын жалпы чыгыш элдерине таанымал орток чен-өлчөмдүк бирдик катары кароого болот.

Батман - салмакты билдируучу оордук чен-өлчөмү. Бир батман 200-300 килограмм оордук өлчөмүнө барабар. Байыркы түрк сөздүгүндө батман атоосуна 180-300 кг арасындагы салмак

елчему деген аныктама берилген (ДГС) [2]. *Батман* атоосу турк тилдеринде *батман*, *batman*, *patman*, *badman* сыяктуу ар турдуу фонетикалык варианттарда кездешет. Бул атоонун чыгыш тегин изилдеген окумуштуулардын кепчулугу *батман* сезу эц алгач XI кылымдагы жазма эстеликтерде кездешери тууралуу айтышат. Бирок анда накта канча килограмм салмак чен-олчомун билдиргени цифра менен керсетулбегену таржымалданат. Салмак чен-олчомун билдирген атоолор Чыгыш элдеринде соода-сатыкка байланыштуу карым-катыштарда, салык толов маселелеринде кенен колдонулган чен-влчвм бирдиги катары квптвгвн тарыхый эмгектерде аталган учурларды кврвбуз.

Азфкы кьфгыз тилинин жана адабиятынын булактарынын бири Махмуд Кашкаринин «Дивани лугат ат турк» сездугунде *батманн* - салмак елчему. (манн - 900 грамм; «*бийр батманн эт*» - *бир манн эт* [3. 2618] деп берилет.

Батман тууралуу **орус** жазмаларында ал 10 фунтка барабар деп берилет. Орус элинде алгачкы дарек Афанасий Никитиндин «Уч дециздин ар жагына саякат» аттуу китебинде кездешет. Казань губерниясында *батман* учун 4,5 пуд эгин елчему алынган. Ар кайсы элде батмандын ар кандай елчему пайдаланылган.

Батман сезунун чыгыш теги женунде Е. Н. Шилова ез эмгегинде Н. М. Шанскийдин пикирин келтирет: «*Батман* - байыркы орус тилине татар тилинен кирген елчомдук бирдик. Батуу, кируу, жок болуп кетуу маанисин билдирген, *бат* этишине сез жасоочу *-ман* аффиксинин жалгануусу аркылуу жасалган» [4].

Ал **езбек** элинде *ботмон*, *доссор* - ете чоц, оор деп, тушундурулет.

Куркебаев К. К.: «**Казак** элинин этностук тааным-тушунугунде салмак елчемун билдирген *батман* атоосу, сандык маани менен алганда, накта канча килограмм корсетору белгисиз болсо да, аны башка салмак олчөмдөрү менен салыштырганда, ете оор заттын, нерсенин салмагы маанисинде кецири колдонулган маданий мазмундуу тилдик бирдик экенин айтууга болот», - дейт [5].

Чагатай китеби тилинде **туркмендер, осмондуктар, казандыктар** *батман* деп «4 пуд салмакты» айтышат [Р. ел.17]. **Казандыктар** *батманды* салмак елчему менен жер елчему маанисинде, тактап айтканда, «жарты десятина (ондук)» маанисинде колдонушат.

Батмандын чыгыш теги женунде Р.Г.Ахметьяновдун маалыматы кызыктуу: «**Татар** тилинде *батманга* балды сактоо учун жана балдын салмак елчөмун билдируу учун байыркы учурда бутун бактын тамьфынан жасалган *идишти* тушунушкондугу шайкеш келген. Анда бир фунт бал 4 пуд буудайга тец болгон. Ал жердеги элдер учун ошол кезде фунт жана пуд создеру белгисиз болгон. Ошондон улам бал 1:15 же 1:16 сыцарындай буудайга айыфбашталган экен» [6].

Батман атоосу **башкырт** тилинде «тегулген заттарды олчөочу эзелки салмак елчөму» деп керсотулсе, **татар** диалектисинде «бир батманга шайкеш келген чубурма (сыпучий) заттардын *идишин* батман деп билишкени» айтылат. Р. Г. Ахметьянованын пикиринде *батман* атоосунун чыгыш теги **араб-парс** тилдеринен оогон сыцары. Анткени *батман* атоосу **татар-башкырт** тилдеринде - балды елчөе учун бактан жасалган идиш болсо, **карачай-балкар** тилдеринде - себет (корзина), **кумык** тилинде - чоподон жасалган идиш, жундун салмак чен-олчөму сыяктуу маанилер менен байланыштуу [6.16].

Э. Севортян бул сөздүн ар башка тилде ар турдуу тыбыштык өзгөрүүлөргө учураганын керсотуп, *батманда* - салмак, идиш, жер елчөму маанилери бар экендигин айтат жана өз сөздугунде М. Раянендин пикирин келтирет: «М. Раянен тажже прибегаёт к этому сопоставлению, исходя из **чуваш**. *rasma, rasman* (а) - старая мера для зерна, примерно 4 пуда восходящего, по автору, к древней форме., источником которого может мн. ч. **персид**. *vaznan*, **арабск**. *wasn* «вес» [7. 82].

Мындай салыштыфууларды В. И. Далдын, Д. Н. Ушаковдун, И. И. Срезневскийдин эмгектеринен кездештирууго болот.

Алардын берген маалыматтары *батман*, *батман*, *безмен* атоолору генетикалык жагынан өз ара байланыштуу лексемалар деген пикирди бекемдейт.

Безмен атоосу кептеген турк тилдеринде кездешет. Мисалы, **чуваш** тилинде *пасман*, *bazman* «4 пудка тец салмак елчөму», ал эми **туштук Кавказ** тилдеринде *базман*, **сибир** татарларынын диалектисинде *басман* - 10-12 фунтка тец ж. б. Мындан улам **эски турк** тилдеринде *beziman*, *bediman*, *betiman* вариантында атоолордун прототиби **санскрит** тилиндеги *pariman*, *parimana* создеру болушу мумкун. Анткени пропорция, номер, бага, узундук жер-жемишти олчөоге

арналган, учунда гирасы бар жип же таяк дегенди билдирген.

Батман **кыргыз** элине чыгыш эддеринен кирген бетен сез болгону менен, тилибизге езубуздун тел сезубуздей сицип, этностук дуйне таанымьбызда катталып, акын-жазуучуларыбыздын тилинде «оор салмак» мааниси менен берилип, сез айкаштарыбызда активдуу колдонулуп, сандаган контексттик мааниде кубулуп, эчендеген тилдик колдонулушка тушкен. Кептеген макал-лакаптар менен туунду сез жасоого уютку болгон мазмундуу тилдик аталыш катары пайдаланылган.

Жети батман буудай жеп,

Дан жыттанган кул элец [9. 93. 3625].

Алты батман буудай жеп,

Дан жыттанган кул элец [9. 93. 3628].

Он эки батман чоюнбаи,

Билегине илиптир [9.153. 10185].

Бул мисалдарда *батман* атоосу буудайдын елчемун билдирип, оор салмакты керсеткен тушунук иретинде колдонулгандыгын коробуз.

«Манас» Сагымбай энциклопедиясында

Батман - (4 пуддан16 пудга чейин) салмак олчому, кай жерлерде аянт олчов бирдиги (мисалы, Талас ерввнундв 2 тешеге жакын). Чыгыш влквлврунун квбундв колдонулат. «Манас» эпосунда батман салмак бирдиги катарында чагылдыфылган:

Алты батман данды жеп,

Дан жыттанган чоц Жолой.

Жети батман буудай жеп,

Дан жыттанган чоц Жолой [10. 3. 120];

«Уч жуз батман салмагы

Соот деген жонунда»[10. 2. 134].

Мында Жолой баатыфдын жеген тамагынын чен-елчвму жана Манас баатырдын кийген жоокердик кийиминин салмагы берилген.

Божуну ийинине салып суйвй тартып, батмандаган ойлордун салмагы ого бетер ыйыктап, Танабай илкип келатты [11].

Мында *батман* атоосу бир канча ойлордун кучагында калган адамды чагыдыруу маанисинде колдонулду.

Кьфгыз элинин тушунугундв салмак елчемун билдирген *батман* атоосу сандык маанини билдируучу даты бир вариант катары оордук елчемдун так массасын билдирбесе да, этностун жашоо-турмушунда кеп турдуу контексттерде колдонулуп келген. Ал салмак елчемун билдирген маани макал-лакаптарда, учкул сездерде, фразеологиялык символдордун мазмунунда колдо-нулган, калыптанган тилдик бирдик экендигин байкоого

Кьфгыз тилинин тушундурме сездугунде: *Батман* - тарыхый сез. Оордук елчему. Болжол менен терт пуддан он алты пудга чейинки оордук елчему. *Нече батман, нече бут* («Манас» С. О.) *Алты батманча жетпей калды эле, тиги вуз айткандай, эки-уч айры кошунасыныкына барып, бардыгынча топтон берди* (9. Даникеев). 2. *от.* Кеп жана салмагы чоц, зор. *Батман-батман дан алган, Баскан жери жацырган* (Т. Уметалиев). 3. Эки тешеге жакын келген жер елчему [8].

Кыргыз элинин улуу мурасы болуп эсептелген, кьфгызды этнос катары дуйнеге тааныткан «Манас» эпосунда (С. Каралаевдин вариантында):

болот. Салмак елчемун билдирген бул атоолорго байланыштуу *батмандап кирип, мыскылдап чыгат; бала атадан батман артык тврелвт; Батмандаган кумдан мыскалдап алтын чайкаганга тете* [8. 120] ж.б. макал-лакаптардын мазмунунан бул атоонун салмак елчемун билдируу менен катар, этностун езуне тиешелуу менталдык табиятынан да кабар бергендигин тушунууге болот.

Жыйынтыктап айтканда, батман атоосу байыркы мезгилден баштап Чыгыш элдери менен катар турк урууларынын жашоосунда оор салмак елчемун билдирген кецири колдонулган чен-елчемдук бирдик иретиндеги тушунук экендиги белгилуу. Сездер оошот, алмашат, архаизмдин ордун жацы сездер - неологизмдер басат, тарыхый коомдук шартка жараша тилдин лексикалык составы езгерулет, байыйт. Бул лексикалык корубуздагы этнотаанымдык атоолорунун бири болуп саналган

батман салмак елчемунун этимологиясы, негизинен, тектеш турк тилдери менен бирге алтай тобуна кирген монгол, тунгус-манчжур тилдериндеги сандык атоолор менен байланыштуу каралды. Натыйжада чен-елчемдук маанини билдирген бул атоо тилдин онугуу тепкичинде турдуу экстралингвистикалык факторлорго байланыштуу бир

тилден экинчи тилге оошуп, сан туркун фонетикалык, лексика-семантикалык өзгөрүүлөргө учурап, тарыхый сөздүктөрдө, корком чыгармалардын тилинде, макал-лакаптарда, фразеологиялык тизмектерде оор салмакты билдирген сандык тушунук катары кеңири колдонулгандыгы айгинеленди.

Пайдаанылган булактардын тизмеси

1. Откупчиков Ю. В. К истокам слова. Москва: Наука, 1986, с. 87.
2. Байыркы турк сөздүгү. I том. Бишкек, 2017. 346 б.
3. Махмуд Кашкари. «Турк тилдеринин сөздүгү». Бишкек, 2011.
4. Шилова Е. Н. Словарь тюркизмов в русском языке. Алматы: Наука, 1976. с. 444.
5. Куркебаев К. К. Казак тилиндеги елчемдук атоолордун этнолингвистикалык сыпаты. Алматы, 2003, 47-б.
6. Ахметьянов Р. Г. Общая лексика материальной культуры народов Среднего Поволжья. Москва: Наука, 1989. с.16.
7. Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. Москва: Наука, 1986. С. 82
8. Кыргыз тилинин тушундурме сөздүгү. Бишкек, 2010. 190 б.
9. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 2-3-китеп. /С. Каралаевдин варианты боюнча. -Б.: Кыргызстан. 1995. - 800 б.
10. «Манас» Сагымбай энциклопедиясы. -Б.: Кыргызстан. 2015.
11. Ч. Айтматов. Чыгармаларынын 3 томдук жыйнагы. 1 -том. Ф., 1982. 55 б.

Рецензенттер: Токтоналиев К. Т. - доктор филологических наук, профессор НАН КР

Жаманкулова Г. - доктор филологических наук, профессор КНУ им. Ж. Баласагына